

समर्थकालीन सामाजिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी

" यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमृषमस्य तदा त्मानंस्तुजाम्यहम् ॥ "

[श्रीमद्भगवद्गीता]

श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये अर्जुनाला उपदेश करताना जगामध्ये जेव्हा जेव्हा धर्म अधोगतीला जाईल तेव्हा तेव्हा मी अवतार घेऊन धर्माची प्रतिष्ठापना करीन असे प्रत्यक्ष भगवंतानी सांगितले आहे. याची सत्यता पडताळून पहायची झाल्यास आपल्याला असे दिसून येते की धर्म, समाज जेव्हा जेव्हा अधोगतीच्या मार्गावर आहे त्यावेळी सत्पुरुष, संतमंडळींनी या समाजाला जीवनमुल्ये सांगून टासलेली समाजव्यवस्था पुन्हा सावरण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारत ही धर्मभूमी आहे, संतांची भूमी आहे. भारत भूमिंत अध्यात्मिक क्षेत्रातील अधिकारी असे अनेक संत लाभले आहेत. महाराष्ट्रात तर संत ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास इत्यादी अनेक संतमंडळी याचा पुरावाच आहे. संतांचा भागवतधर्म हा सर्व जातीधर्मांना एका धवजाखाली आणून अध्यात्मिक प्रगती करून घेण्याचा हक्क प्राप्त करून देतो. इ. स. १६०८ ते १६८१ या कालावधीमधील समर्थ रामदासांचे कार्यकर्तृत्व अभ्यासाच्यासाठी तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक, राजकीय पार्श्वभूमी प्रथम आपण लक्षात घेतली पाहिजे.

सामाजिक पार्श्वभूमी

समर्थ रामदासांच्यापूर्वी दोन-तीन शतकांचा काळ हा यादव राजवटीचा काळ होता. यादवांच्या कारकिर्दीमध्ये समाज उत्कर्षाला पोहोचला होता. आर्थिक सुबत्ता, समृद्धी होती. समाजाच्या सर्व क्षेत्रात शांतता नांद होती. परंतु पुढे अल्लाउद्दिन खिलजीच्या आक्रमणाने यादवसत्ता मोडकळीला आली. पार ऋट झाली. त्यानंतर बहामनी राज्याचा अंमल सुरु झाला. तो इ. स. १४८० पर्यंत चालला. त्यामधून नंतर विजापूरची आदिलशाही, बेदरची बरीदशाही, गोवळकोंड्याची कुतुबशाही, अहमदनगरची निजामशाही आणि हैद्राबादची इमादशाही अशा पाच शाह्या निर्माण झाल्या. त्यापैकी विजापूर, अहमदनगर आणि बेदरचे तुलतान महाराष्ट्रावर सत्ता गाजवू लागले. सत्तेसाठी ते आपापसात भांडत असत. त्याचा परिणाम समाजावर होईल सत्तामोहापायी रयतेचा बळी जातो आहे हे त्यांच्या लक्षात येत नसे. त्यामुळे समाजाच्या सर्व क्षेत्रात प्रचंड अंदाधुंदी माजली होती. तुलतानी आक्रमणांनी रयत त्रासली होती. त्यांच्या मनामध्ये सतत भीतीचे वातावरण होते. दुष्काळ-मुळे शेतीव्यवस्था बिघडली होती. त्यामुळे शेतीमालाचे उत्पादन व त्याबरोबर निर्यात थांबली होती. परंतु जीवनावश्यक वस्तूंची आयात चालूच होती. त्यामुळे आर्थिक क्षेत्रही घसरणीला लागले होते. त्याचा परिणाम समाजाच्या राहणीमानावर झाला. महागाई, अवर्षण, सैन्याच्या हालचाली, लुटालुट, जाळपोळ यामुळे समाज सर्व बाजूंनी अस्थिर बनला. उदरनिर्वाह आणि स्वतंत्ररक्षण यासाठी लोक गाव सोडू लागले. रिश्यांचे संरक्षण करणे कठीण झाले, त्यांची विटंबना होऊ लागली. नैतिक मूल्यांची घसरण होऊ लागली.

समाजात दारिद्र्य, उपासमारी हे चित्र दिसू लागले. याचे वर्णन
समर्थानी दासबोधाच्या दशक - 3 समाप्त ५ मध्ये केले आहे.
समर्थ म्हणतात :

अकस्मात धाडी आली ।

कांता बंदी धरून नेली ।

वस्तुभावही गेली ।

प्राणीयाची ॥

परचक्र आणि दुष्काळ यामुळे समाज कमकुवत झाला. विरोध,
प्रतिकार करण्याची शक्ती लोकांमध्ये राहिली नाही. अत्याचार
सहन करण्याची तयारी झाली. शौर्य लोपले, स्वाभिमान लाचार
झाला, धर्माला ग्लानि आली. भारतीय समाजव्यवस्थेतील
चार वर्ण - ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे मोडकळीला आले
होते. पूर्वी ब्राम्हणाने - पौरोहित्य, ज्ञानदान करणे, क्षत्रियाने -
समाजाचे संरक्षण करणे, वैश्यांनी - शेती आणि व्यापार करणे,
आणि शूद्रांनी घरील तीन वर्णि्यांची सेवा करणे ही पारंपारिक
कर्तव्ये होती. यापैकी पहिले दोन वर्ग तेजोहीन झाले होते,
ते समाजाचे आधारस्तंभ होते. पण ते निष्प्रभ झाल्यामुळे
समाजव्यवस्था टासू लागली होती. हे चार वर्ण म्हणजे समाजाचे
चार खांबे होते. त्यापैकी एक खांबे जरी निसटला तरी इमारत
कोसळायला वेळ लागत नाही. हे चारही वर्ण परस्परांवर
अवलंबून होते. त्यामुळे समाजव्यवस्था रसातळाना जाऊ लागली.
राजकीय परिस्थितीचा परिणाम सामाजिक व धार्मिक परिस्थितीवर
होऊन समाज अथोगतीच्या मार्गाला लागला. स्वाभिनिष्ठा,
राष्ट्रनिष्ठा लोप पावल्या. सत्तासंघर्ष सुरू झाला, स्वार्थी प्रवृत्ती
बळावली, ऐक्य भावना नष्ट झाली. सामाजिक, राजकीय
किंवा धार्मिक सर्वच बाजूनी महाराष्ट्र खालावला होता.

या पार्श्वभूमीवर संतांचे तत्त्वज्ञान आवश्यक वाटू लागते. समर्थी कार्य या पार्श्वभूमीवर अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

समर्थ रामदासांचे व्यक्तिदर्शन व कार्यकर्तृत्व

समर्थ रामदासांचा जन्म इ. स. १६०८ [शके १५३०] मध्ये जांब या गावी झाला. त्यांचे पूर्वज बेदरहून जांबला स्थायिक झाले होते. त्यांच्याकडे जांब गावचे जोसपण आणि कुलकर्णीपण होते. समर्थी वडिल सूर्याजीपंत ठोसर आणि त्यांची पत्नी राणूबाई हे उभयता अत्यंत धार्मिक वृत्तीचे होते. ते सूर्योपासक होते. त्यांच्या घराण्याची कुलदेवता राम आणि सूर्य ही होती. सूर्योपासनेचे फळ म्हणून त्यांना तेजस्वी असे दोन पुत्र झाले. मोठे " मंगाधर " हे "रामी रामदास " या नावाने ओळखले जातात तर धाकटा " नारायण " म्हणजेच "समर्थ रामदास " होत.

नारायणाचा जन्म चैत्र शुद्ध नवमी शके १५३० म्हणजेच रामनवमीस रामजन्माच्या वेळेलाच झाला. निःस्त्रीय रामभक्ती ही त्यांना जन्मजात मिळालेली देणगी होय. त्यांना शारीरिक आणि बौद्धिक सामर्थ्याची देणगी ही जन्मतःच मिळाली होती. त्यांच्या स्वभावात हूडपणा आणि धाडस होते. शोचतातच्या परिस्थितीची जाण त्यांना इतर समस्येक मुलांपेक्षा लवकर येईल. मातेच्या उदरात असल्यापासून रामभक्तीचे बाळकडू त्यांना मिळाले होते. त्यातच लहानपणापासून घरातील धार्मिक वातावरण आणि चांगले संस्कार यांची जोड मिळाली. त्यामुळे रामभक्तीची तळमळ आंतरिक ओढ त्यांच्या मनामध्ये आपोआपच निर्माण झाली. त्यांच्या लहानपणीच्या " चिंता करतो विश्वाची " या उद्गारावस्त्य त्यांचे असामान्यत्व लक्षात येते. त्यांचे वडिल सत्पुरुष असल्यामुळे

लोकांना मंत्रोपदेश करत असत. ते पाहून नारायणानेही आपणास मंत्रोपदेश करावा अशी विलंती केली. परंतु त्यांचे लहान वय पाहून वडिलांनी नकार दिला. त्यामुळे रागावून नारायण घराबाहेर पडला आणि आपले आराध्यदेवत मास्तीच्या मंदिरात आला. तेथे तो मास्तीची आराधना करत असता त्याला झोप लागली आणि झोपेत त्याला एक स्वप्न पडले. मास्ती प्रगट होऊन आपल्याला मंत्र देत आहे असे त्याला दिसले. मूढ्या वृत्ती विरागी त्यात अध्यात्मिक संस्कार त्यामुळे नारायणाचे मन संसारात नव्हतेच, ते संसारात लागवे म्हणून माता राणूबाईंनी त्यांचे लग्न ठरवले. परंतु सांसारिक मायापाशात बध्द होण्यापूर्वीच "सावधान" हा शब्द रेकताच त्यांनी बोहोल्यावस्तु पलायन केले.

साधना आणि साधकावस्था

लग्न मंडपातून पलायन केल्यानंतर ते नाशिक पंचवटी येथे आले. तेथे आपली आराध्यमूर्ती श्रीरामाचे दर्शन घेऊन गोदावरीकाठी टाळी ग्रामी वास्तव्य केले. रोज पहाटे उठून श्रीरामाचे दर्शन घ्यावे आणि गोदावरीमध्ये एका पायावर उभे राहून गायत्रीमंत्र आणि त्रयोदशाक्षरी राममंत्राचा जप माध्यान्हापर्यंत करून नंतर पंचवटीत म्युक्ती मागावयास जावे. त्यानंतर अन्नग्रहण करून उरलेला वेळ वेदाध्ययनात, ज्ञानग्रहणात घालवावा असा दिनक्रम बारा वर्षे सुरू होता. या कालामध्ये समर्थाची मानसिक स्थिती खूप नाजूक, हळवी, भावनाशील झाली होती. ही समर्थाची साधकावस्था होती. परमार्थाकडे वाटचाल करणा-या साधकाला "बध्द, मुमुक्षु, साधक आणि सिध्द" या चार अवस्था मधून जावे लागते. सांसारिक मनुष्यप्राणी हा मायामोहादि विकारांमध्ये "बध्द" असतो, त्याला जेव्हा परमार्थाची ओढ लागते तेव्हा तो

"मुमुक्षु" असतो. आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी तो जी साधना, तपःश्रद्धा करतो त्यावेळी तो "साधक" असतो आणि प्रयत्न करून आपणास हळूहळू असलेल्या साध्याप्रत जाण्यास तो परिपूर्ण बनतो तेव्हा त्याची "सिध्दावस्था" असते. समर्थांना रामदर्शनाची ओढ लागली होती. रामासाठी वेडा झालेला हा नारायण सामान्य जणांच्या दृष्टीने "पिता" ठरला होता. जे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर मनामध्ये ठेऊन हा मुलगा बाहेर पडला होता, त्यासाठी प्रयत्न करत होता, त्यासाठी वेडा झाला होता ते उद्दिष्ट अजून छूम दूर होते. शारीरिक कष्ट, मानसिक क्लेश सहन होत नव्हते, कोणाचा आधार नव्हता. लोक म्हणत असत याला संसारा करता कष्ट करायला नकोत म्हणून याने हा छंद मनाशी लावून घेतलेला दिसतो. या साधकावस्थेमध्ये समर्थांच्या मनाला जो त्रास झाला, जे क्लेश झाले ते सारे कसणाष्टकांच्या स्थाने बाहेर पडलेले आपणास दिसून येतात. कसणाष्टके ही समर्थांची प्रारंभीची रचना आहे असे दिसून येते. याच कसणाष्टकांचा सविस्तर विचार आपणास या प्रबंधिकेत करावयाचा आहे. -

"समर्थांची मनोवस्था आणि त्यातील कसणस" या दृष्टीकोणातून सविस्तर विवेचन आपण पुढे पाहू.

या साधकावस्थेतून श्रीरामाच्या कृपेने हा नारायण पार झाला आहे. पुढे ते समर्थ झाले, परंतु रामाचा दास होऊन राहिले. नंतर त्यांच्या हातून छूम मोठे कार्य झाले आहे.

समर्थाची साहित्यसंपदा

समर्थाचे साहित्य पाहता "दासबोध" हा त्यांचा मुख्य आणि महत्त्वाचा असा ग्रंथ आहे.

ग्रंथा नाम दासबोध ।

गुरु शिष्यांचा संवाद ।

येथे बोलिला विशद ।

भक्तिमार्ग ॥ १:१:२ ॥

असे समर्थ त्याचे वर्णन करतात. या ग्रंथाची रचना इ. स. १६३२ ते १६८१ या कालावधीत झाली आहे. या ग्रंथात दोन विभाग आहेत. "पूर्वार्ध" आणि "उत्तरार्ध". पूर्वार्धात आठ दशक असून त्याची ओवी संख्या ३८६६ आहे. तर उत्तरार्धात बारा दशक असून त्याची ओवी संख्या ३८८५ आहे. दासबोध म्हणजे सुधारन वाढवलेली "एकवीस-समाप्ती" ची आवृत्ती आहे. "एकवीससमाप्ती" ला जुना दासबोध असे म्हणतात. दासबोधाच्या पहिल्या सात दशकात अध्यात्मविवेचन आहे, आठव्या दशकाचे नाव "ज्ञानदशक" होय.

हरिकथानिस्पृण, राजकारण आणि सर्वाविषयी सावधपण असा एकूण दासबोधाचा आशय समर्थ सांगतात. नवविधा भक्ती, ज्ञान, गुरुशिष्य लक्षणे, मातृभाषेचा अभिमान, काव्यलक्षणे, मुखलक्षणे, उताममुख लक्षणे इत्यादी विविध विषय दासबोधात आले आहेत.

समर्थाची दुसरी महत्त्वाची वाङ्. मयीन रचना म्हणजे "रामायण" होय. त्यांनी दोन रामायणे लिहली आहेत. त्यापैकी एक "लघुरामायण" त्यात फक्त युध्दकांड आहे. त्याची श्लोक संख्या १२५ आहे. दुसरे रामायण हे मोठे आहे.

त्याला दीर्घरामायण असे संबोधले जाते. त्यात सुंदरकांड आणि युध्दकांड आहे. त्याची एकूण श्लोकसंख्या १४६२ आहे.

" एकवीसतमासी " किंवा "जुना दासबोध " हा ग्रंथ समर्थांनी सिध्दी प्राप्त होण्याच्या काळात लिहिला आहे. ईश्वरभक्तीद्वारे प्रत्येकाने आपला उध्दार कसून घ्यावा तसेच आपल्या शिष्यांना उपदेश करण्याच्या दृष्टीकोणातून या ग्रंथाची रचना त्यांनी केली आहे. याची ओवी संख्या १३४० आहे. परमार्थविवेचन हा याचा आशय आहे.

या शिवाय " आनंदवनभुवन ", " परचक्रनिस्मरण ", " अस्मानी सुलतानी ", " मनोबोधाचे श्लोक ", " मानसपूजा " इत्यादी स्फुट प्रकरणांची रचनाही समर्थांनी केली आहे. त्यापैकी " आनंदवनभुवन " चे विस्तारपूर्वक विवेचन आपण पुढे पाहणार आहोतच. परचक्रनिस्मरण, अस्मानी सुलतानी या प्रकरणांमध्ये समर्थ तत्कालीन समाजस्थितीचे वर्णन डोळसपणे करताना आढळतात. यावनी सत्तेचे आक्रमण, त्यांचे अत्याचार आणि त्यांच्या जोडीला निसर्गाची अवकृपा यामुळे सर्वसामान्य जनतेची होणारी परवड याचे वास्तव चित्रण केले आहे. समर्थ देशभर भ्रमंती करीत असत, त्यावेळी समाजातील लोकांचे दुःख, हाल त्यांना पहावत नसे. ब्राम्हण बुध्दिभ्रष्ट झाले, देवस्थानांची दुर्दशा झाली, न्याय राहिला नाही, लोक पापाच्या गर्तेत बुडाले, स्त्रियांचे संरक्षण होईनासे झाले. त्यातच दुष्काळामुळे माणसांना खायला अन्न नाही, प्यायला पाणी नाही अशी अवस्था झाली. दारिद्र्य आणि परचक्राची भीती यांनी प्रजा गुंजून गेली. अशा प्रकारचे अत्यंत विदारक समाजचित्र समर्थ या स्फुट प्रकरणांतून उभे करताना दिसतात. यावर उपाय म्हणून महाराष्ट्राची कुलदेवता तुळजा भवानीला सांकडे घालतात.

शिवछत्रपतींना सामर्थ्य देण्याची विनंती तिला करतात.

" तूझा तू वाटवी राजा ।
शीघ्र आम्हासी देखता ॥ "

" परंतु रोखे काही ।
मूळ सामर्थ्य दाखवी ॥ "

अशी त्या रामवरदायिनीला विनवणी करतात.

समर्थ राष्ट्रगुरु आहेत. छत्रपती स्वराज्यासाठी कृतीशील आहेत तर समर्थांचा त्यांना आशिर्वाद लाभला आहे. त्यांना प्रेरणा देण्याचे काम समर्थ करतात. शक्ती आणि युक्ती दोन्हींचा येथे संगम झाला आहे. शिवरायांना पत्र पाठवून समर्थ त्यांना स्वराज्याच्या कामी प्रोत्साहन देतात.

" निश्चयाचा महामेरु । बहुत जनासी आधारु ।
अखंड स्थितीचा निर्धारु । श्रीमंत योगी ॥
यशवंत किर्तीवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।
पुण्यवंत नीतीवंत । जाणता राजा ॥ "

तसेच शिवरायांनंतर उदासीन झालेल्या संभाजीराजांना देखील पत्र पाठवून जीवनात शिवरायांचा आदर्श डोब्यासमोर ठेऊन कृतीशील बनण्याची प्रेरणा देतात.

" बहुत लोक मेळवावे । एक विचार भरावे ।
कडकरोनी घसरावे । म्लेंच्छावरी ।
शिवराजास आठवावे । जिवित तृणवत मानावे ॥ "

असे समर्थ संभाजीराजांना सांगतात. लोकजागृती हा प्रमुख उद्देश डोब्यासमोर ठेऊन समर्थांनी हे लेखन केले आहे.

प्रपंच-विज्ञान

प्रपंच सोडून परमार्थाकडे धावणा-या लोकांनाही त्यांनी मोलाचा उपदेश केला आहे. ते सांगतात -

" प्रपंच सोडोनी परमार्थ कराल ।
तेणे तुम्ही कळटी व्हाल ।
प्रपंच परमार्थ चालवाल ।
तरी तुम्ही विवेकी ॥ "

" प्रपंच सोडोनी परमार्थ केला ।
तरी अन्न मिळेना खायाला ।
मग त्या करंटयाला ।
परमार्थ कैचा ॥ "

ज्याला प्रपंच नीट करता येत नाही तो परमार्थ काय करणार ?

" प्रपंची जो सावधान ।
तो परमार्थ करील जाण ।
प्रपंची जो अप्रमाण ।
तो परमार्थी बोट्टा ॥ "

प्रपंच करणा-या माणसावर माता-पिता, पत्नी-मुले यांची जबाबदारी असते. त्यांच्यासाठी त्याला कळट करावे लागतात. प्रसंगी त्याग करावा लागतो. परमार्थातही हीच गोष्ट आहे. त्याच्यावर येथे समाजाची जबाबदारी आहे. त्यालाही आपल्या सर्वस्वाची आहुती द्यावी लागते. परमार्थात ज्या मागनि चालायचे असते तो मार्ग प्रपंचापासूनच निघालेला असतो असा एक जीवनविषयक वेगळा विचार समर्थ येथे सांगतात.

परमार्थासाठी परोपकार हा गुण मनुष्याने अंगी बाणवून घ्यावा.
त्याची मनोवृत्ती प्रेमळ, परोपकारी असावी. प्रपंच आणि
परमार्थ यांना जोडणारा दुवा म्हणजे मनुष्याच्या ठिकाणी
असलेली परोपकारी वृत्ती होय असे समर्थ सांगतात.

समर्थांच्या या सामाजिक आणि साहित्यिक कार्यकर्तृत्वाच्या
पार्श्वभूमीवर त्यांची " कस्माष्टके आणि आनंदवनभुवन "
यांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

पुढील प्रकरणात कस्माष्टकांचा विचार सविस्तर -
रीतीने पाहू.

००००